

**ЗМІСТ І ЕСТЕТИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ
В ДРАМІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ „БОЯРИНЯ”
ТА ПОВІСТІ М. КОСТОМАРОВА „ЧЕРНІГІВКА”**

Досліджено спільні риси повісті М. Костомарова „Чернігівка” та драматичної поеми Лесі Українки „Бояриня”. З’ясовано єдність хронотопу, подібність у змалюванні суспільного тла, у способі авторських ідейних інспірацій. Розкрито естетику осуду пристосуванства, типовість образів-персонажів. Акцентовано тяглість розвитку й становлення національної ідеї.

Ключові слова: естетика, національний, свідомість, інтерполяція, традиції, інтелектуальна література, мораль, конформізм.

Драма Лесі Українки „Бояриня”, тривалий час мало відома сучасникам, стала одразу помітним артефактом суспільно-естетичної свідомості. Існує думка, що написано твір під впливом докорів літературного та родинного оточення, що в її писаннях мало сюжетів і тем із українського життя. Пояснювали це відривом від українських реалій через замкнутий спосіб життя людини, приреченої через хворобу на самотність, а також тривалим перебуванням Лесі Українки, змушеної лікуватися, за межами краю. Однак ця думка вимагає спростування. Що Україна була присутня в душі, свідчить загадка-феномен написання драми. Далеко в Єгипті під час останньої поїздки, без матеріалів і джерел, змучена важким переїздом через море, коли виникало бажання, щоб корабель пішов на дно, обтяжена репетиторством, Леся Українка цвіт своєї душі втілила в „Лісовій пісні”, написала драми „Адвокат Мартіан”, „Камінний господар”, „Оргія”.

Серед цього цвіту драматична поема „Бояриня” написана всього за три дні. Говорити, отже, про якесь незнання історії чи побуту не випадає. Письменниця цілком адекватно відтворила не тільки дух епохи, стиль мислення представників різних станів,

але й деталі звичаїв, поведінки, одягу, інтер'єру та ін. Свідчить це про українське ідею в її світогляді як епіцентр болів, роздумів про національну перспективу, прагнення окреслити причини й наслідки її занепаду. Головне ж – уклала в текст пристрасне бажання бачити народ вільним, гордим, свідомим своєї моральної сили. Осудила зневіру рабів, покору, пристосуванство і пристосуванців, що все стояли на шляху творення власної державності.

Епоха „великої руїни” стала тлом розвитку подій не випадково. Це була крайня точка суспільно-історичної кризи, болочий драматичний феномен якої постійно прагнуть осмислити вчені, висвітлити митці. Одна з причин такої уваги – той стан суспільної моралі, який є наслідком переступу, зрадництва: на поверхню життя виходять негативи свідомості й поведінки, характер і руйнівна сила яких мають перманентну здатність відтворюватися незалежно від часу й простору. Квінтесенцією оцінок тої епохи є слова Миколи Костомарова, що їх без купюр можна достосувати до сьогодення. Костомаров, малюючи жахливі наслідки „збройної полеміки” часів страшної „руїни” та анархо-індивідуалізму в другій половині XVII століття, дає такий осуд подіям:

„Українська справа явно загинула. Невдача за невдачею знищила надії. Люди позбулися віри в свою справу, в свою мету. Виникла думка, що тієї мети взагалі не можна досягнути. Через те зникла воля й терпеливість, слабшала любов до рідного краю, до громадського добра. Патріотичні вчинки й жертви показувалися даремними. Особисті приватні інтереси переважали всі чесні й патріотичні пориви. Своє власне хатнє лихо для кожного ставало непомірно тяжким. Кожен почав дбати тільки про себе самого. Людські душі дрібнішали, ставали вбогі, розум притуплювався під вагою тяжкого шукання до порядку. Все, що було колись дороге, святе, тепер продавалося щораз дешевше. За героя часу вважали того, хто серед загальної колотнечі вмів зберегти себе самого, виринути з болота анархії,

потопивши в ньому другого, забезпечивши себе самого, погубивши інших” [3, 246].

Так само до сьогодні, як і до зламу століть, коли проблеми тривання України загострилися, а пристосуванство, набравши видозмін, не змінило своєї руйнівної суті, можна достосувати ситуації драматичної поеми „Бояриня”. Як зауважив М. Драй-Хмара, «герої „Боярині” ...з добою Руїни... зв’язані постільки, поскільки сама поема зв’язана з нею. Зовсім легко їх можна було б узяти з тієї доби й перенести до будь-якої іншої, хоч би й до нашої. Коли так, то чи не можна вбачати в Оксані й Степанові репрезентантів сучасного життя? Інакше кажучи, чи не перенесла Леся Українка ідей та настроїв, що жили в її та її покоління, на постаті минулого України? Ми стоїмо перед питанням, як дешифрувати драматичну поему Лесі Українки, коли дивитися на неї як на твір алегоричний, що таїть у собі приховані риси сучасного життя. В особі Степана можна вбачати того українського інтелігента кінця XIX та початку XX віку, що, втративши почуття національного й одірвавшись од маси, од народу, сам ішов у чуже оточення й переймав чужу культуру, зрікшись своєї рідної» [1, 210].

Усупереч твердженням про відірваність Лесі Українки від тогочасних реалій, вона була вся перейнята національною ідеєю, зв’язана з прихильниками руху, що мав метою створення окремої національної державності. Але в умовах національного й економічного визиску, політично-соціального гніту вони зазнавали переслідувань. Найхисткіші елементи української інтелігенції асимілювалися, втрачаючи національні прикмети. «Частина інтелігенції хиталася між тими, що залишилися твердо стояти на українських позиціях, і тими, що влилися в „общерусское” річище» [1, 210].

У драмі „Бояриня” Леся Українка ставить цю проблему пристосуванства в епіцентр ідейно-естетичного простору, піддає її нещадно гострому розгляду з позиції власних світоглядно-моральних патріотичних переконань. Виявила характерне для більшості її творів вираження суті своєї особистості в централь-

ній постать драми. Героїня її драми Оксана – еманція мудрості й краси, ніжності й сили, кришталевої моралі. В світовій літературі небагато творів, де б автор і персонаж в такій гармонійній сув'язі явили світові довершений національний тип. Цей ракурс твору мав би стати об'єктом спеціального дослідження.

Мета нашої роботи – дослідити суголосність драми Лесі Українки „Бояриня” й повісті М. Костомарова „Чернігівка”, що так само недостатньо оприявлена в суспільній свідомості та естетичному просторі. Підставою для такого порівняння служить декілька факторів. По-перше, в обох творах наявне відтворення епохи, оцінка антагоністичних сил через типи українок, змальовані на тлі подій і характерів спільного часопростору. По-друге, в світлі цього зіставлення увиразнюється тяглість ідейно-естетичної традиції. Попередником Лесі Українки в творенні інтелектуальної літератури виступив саме Костомаров, який, за визначенням В. Шевчука, «пробував стати в нашій літературі „високим” письменником ... хоч у молодості ставив перед собою ідеал загальнонародний...» [7, 268].

І „Бояриня”, й „Чернігівка” мають у сюжеті не тільки історико-суспільну, але й світоглядну єдність авторів – свідомих патріотів. Це проявляється в особливостях і способах нарації, інспіраціях подієвого розвитку, інтенціях оцінок характерів образів-персонажів, інших ознаках.

Вагомою підставою для порівняння творів можна вважати думку М. Драй-Хмари, оперту на свідчення М. Кривинюка, який згадував про знайомство Лесі Українки в ранньому віці з творами М. Костомарова, зокрема монографією „Руїна” (СПб.– М., 1882). Вони були, вважає Драй-Хмара, тими історичними джерелами, з яких постала „Бояриня”. Авторка „запозичила у Костомарова низку історичних фактів та побутових рис... Від Костомарова Леся Українка перейняла його ідеологію, отой войовничий націоналізм...” [1, 217]. Не без впливу статті „Дві руські народності” постали негативні типи, характери, стиль

поведінки московитів, нещадно викритих також Костомаровим у повісті „Чернігівка”.

Суголосність творів „Чернігівка” і „Бояриня” знаменує собою тяглість процесу формування національної свідомості. Провіденційно-містичну ідеологію кирило-мефодіївців Микола Костомаров розвинув науковими працями та полемічною публіцистикою. Франко їх реалізував подвижницькою працею широкого формату, Леся Українка надала їм філософської виразності, убравши в мистецькі шати. Микола Костомаров досліджує й оприлюднює елементи етнопсихології, увиразнює, підтверджує свої наукові висновки художніми образами й характерами, ставлячи їх у повісті „Чернігівка” в дуже контрастний контекст із підімперським типом холодя-завойовника. Франко годував „хлібом” свідомої національної думки широкі суспільні верстви. Леся Українка в драмі „Бояриня”, як і всій творчості, задекларувала світові погляд суцільної національної свідомості.

Саме болючо гострою проблемою національної свідомості й зради доба Руїни й постать гетьмана Дорошенка цікавила багатьох, зокрема Тараса Шевченка („Заступила чорна хмара”), П. Куліша („Чорна рада”) та ін. Про суголосність національно-патріотичних інтенцій Лесі Українки з суспільною думкою того часу, свідчить факт, що добу Великої руїни на той час відтворили І. Карпенко-Карий („Гандзя”), С. Черкасенко („Про що тирса шелестіла”), Д. Мордовець („Дві долі”), Л. Старицька-Черняхівська („Гетьман Дорошенко”), В. Пачовський („Сонце руїни”). Дві останніх творилися майже одночасно з „Бояриною” Лесі Українки. Цілком зрозуміла деяка подібність, зумовлена історичними реаліями, образами, національною ідеологією, достосованим у тогочасній естетиці психологізмом образів і т. ін.

Однак повість Костомарова „Чернігівка” та драма „Бояриня” мають, крім історичної основи сюжету, іншу важливу спільність. В їх основі – пафос утвердження духовності українського народу, його вільнолюбності, моральної краси й гостре до сарказму заперечення іншого світу – злоби, бездуховності, прагматизму,

низькопоклонства, підімперської рабської психології. Спільною є яскравість і конкретика суспільно-побутових деталей, тонке проникнення у світ героїв, авторські інспірації, як і підкорення всього сюжетного матеріалу ствердженню національної ідеї. Ці ознаки домінують, незважаючи на різницю жанрів, тематики та сюжетів. „Бояриня” Лесі Українки має всі ознаки лірико-філософської драми. „Чернігівка” Миколи Костомарова написана в жанрі історично-побутовому з елементами криміналістики, що її письменник започаткував в українській літературі.

Дія обох творів відбувається в XVII столітті, час поневолення України московською владою, безчинств, знущань, принижень і погорди до її народу, в час розквіту пристосуванства й прагматизму. Героїнями обох творів є молоді заміжні українки. Кожна одружена з власної волі, як прийнято було в українському побуті, вихована в повазі до звичаїв, гідності й свободи вибору. І кожна – по-своєму жертва обставин часів української Руїни. Вродливу козачку Ганну Кусівну з повісті М. Костомарова „Чернігівка” у день одруження викрав воєвода-намісник Чеглоков – моральний виродок, облудник фальшивий і підступний. Задля хвилевої прихоті занапастив, наглумився, завіз у Московщину як наложницю при живій дружині – безправній, безсловесній рабині. Користолюбний піп для форми вдруге пошлюбив уже вінчану Ганну зі слугою Чеглокова Васьюкою. Морально зламана Ганна знаходить у собі сили не тільки повернутися на Батьківщину, але й домогтися кари злочинцеві. Скорена обставинами, але не зламана на гідності, Ганна далі живе задля дочірнього й християнського обов’язку, сприйнявши долю без нарікань і злоби.

Героїня „Боярині” Оксана поїхала в чужий край добровільно, ведена подружнім обов’язком і коханням. Це був свідомий вибір, наслідки якого вона передчувала серцем. Але по-іншому не вчинила б, якби й мала на це шанс: як дружина хотіла підтримати Степана в чужині, за нелегких життєвих обставин. Не знала, як ці обставини його облутують, поневолять, зігнуть, зламують. Адже побачила юнака вперше на Україні, де був він у

своїй рідній стихії – лицар і козак. Ще не пізнала тоді його слабого характеру пристосуванця.

Такий тип був виплеканий урядовою політикою Московщини. Костомаров писав у „Руїні”, що від початку приєднання України московські державні люди домагалися найтіснішого злиття приєданого краю, протегуючи тим малоросам, які, підлабузнюючись перед владою, проявляли догідливість.

Обидві героїні – і Ганна, й Оксана – жертви суспільної руїни, втрати національної свободи. Оксана, живучи в достатку, не сприймає духу рабства, шукає з нього виходу, розмірковує, спостерігає, часто аналізує, зіставляє з тими обставинами, в яких виросла. Не маючи змоги щось змінити, врешті помирає з туги за рідним краєм, через несприйняття рабської покори, до якої змушує її упокорений обставинами Степан. Ганна Кусівна з „Чернігівки” потрапляє в ще страшніші обставини побуту глибинної провінції Московії, звідки вийшов чванливий боярин Чеглоков. Це морально й фізично занедбане село з темним, затурканим, безправним людом, що його до краю обідрав цей злочинець-поміщик.

Чуття фізичної огиди до бруду й безладу, аморальності, зла, гідність і вищість властива козачці Ганні. Органічне заперечення неволі спонукає Ганну шукати виходу. По-іншому вона також би не жила. Від самогубства її рятує лише християнська мораль, притаманна українському світогляду. Розум Оксани виявляється в спостережливості, вмінні тонко підмітити типове, особливо негативне, що їй отрує життя, не дає радити гарним стосункам із коханим чоловіком. Ганна Кусівна теж виявляє в страшній для себе ситуації розум, волю, наполегливість, кмітливість. У цьому подібність персонажів, кожний із яких несе в естетиці вияву ідентичні світоглядно-ідеологічні засади своїх авторів.

Устами Оксани Леся Українка висловлює свої почування. В описах обставин Московії, в уста й спостереження, оцінки Ганни Костомаров укладає своє ставлення до тих огидних ознак суспільного занепаду, які спровоковані імперським типом

суспільних стосунків, що накладають ознаки на приватне життя, характери людей, їх ставлення до впокорених.

І Чеглоков із „Чернігівки”, і московський боярин у драмі „Боярина” такі ж примітивні й духовно убогі, як і їх оточення, але погордливо ставляться до інших націй. Зневаги зазнає Ганна в мастку Чеглокова. Ще до знайомства з Оксаною оточення вже охрестило її „хохлушею”. Без підстави з презирством називали „черкашенка, чужачка”. Однаково глузують на чужині також і з Ганни, перекривляючи її мову та взиваючи „хохлушкою”.

Цю рису зневаги до неросіян підкреслював Костомаров у статті „Дві руські народності”, підкреслюючи толерантність українців, їх взаємну повагу в побуті. Московити вважали себе єдиним вибраним народом у вірі, вищим у всьому від інших народів. Осуд такого ставлення, зображення особливої ненависті, погорди, зневаги, зверхності московитів до українців також наскрізний у повісті Костомарова та драмі Лесі Українки.

Обидва митці точно відтворюють тодішній політично-соціальний лад Московщини, що базувався на доносах, шпигунстві й катуванні людей. В історичних деталях і фактах передає це М. Костомаров у статті „Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях” (СПб., 1906). Докладний опис тортур подано в історичній монографії Костомарова „Руїна”, де йдеться про катування в страшному московському „хомуті” гетьмана Дем’яна Многогрішного та генерального осавула Матвія Гвинтовки. Особливим натуралізмом відзначаються ці описи в повісті Костомарова „Кудеяр”, де наведені наукові факти з історії Карамзіна про часи Івана Грозного.

Оксану вражає те, що вона бачить скрізь на Московщині тільки палі й канчуки. А Степан, який дуже боїться тортур, лякає дивою свою дружину, хоче спалити небезпечного у цих умовах листа з України братчиці до Оксани. Адже московські шпигуни роєм ходять за Яхненком. Згадується в поемі сумновідоме, потворне й страшне цареве „слово й діло”. На сюжеті, пов’язаному зі звичаєм „слова і діла”, повністю побудована

повість М. Костомарова „Холуй”, де йдеться про ті ж часи в Московщині, що описані й у сюжетах „Боярині” та „Чернігівки”. В обох творах звучить гострий осуд рабства. Вразило Оксану, що „холопів продають.” У „Руїні” Костомарова є згадка, що в XVII віці на Московщині служили люди найганебнішим чином торгували людьми. Героїням обох творів притаманна огида до аморальності й духовного убожества московитів: воно для них бридке, несприйнятливое, як і московське вбрання й московський „поцелуйный обряд”.

У повісті „Чернігівка” психологічно виразно, з використанням життєво достовірних, правдивих деталей і фактів, знанням відповідної лексики змальована верхівка тогочасного цивільного судочинства Московщини (думний дяк Малоросійського приказу Ларіон Іванов), звичаї вищого православного духовенства (глава та дяки Патріаршого приказу Савелов, Калитін, Скворцов), життя дрібнопомісного панства, чиновництва, безправ’я холопів та забитого, затурканого жіноцтва. Ганна Кусівна не сприймає такого становища. Вона наполегливо домагається свободи. Характерно, що одержує її не внаслідок торжества справедливості судочинства, а тому, що вищі чиновники і духовенство, які розглядали справу Ганни-чернігівки, якнайбільше хотіли пожитися маєтком боярина Чеглокова.

Цього розпутного циніка призначено на Чернігівщину – гротескного антигероя, свавільного злочинця, страшного у своїй антилюдяності. Ставленник московської адміністрації, воєвода Чеглоков підступно приховує свої наміри, оскільки в особі полковника бачить серйозний спротив своїй поведінці, інстинктивно відчуває різницю звичаїв українців та своєї моралі. У свідомості поважного козака Куса і його родини не було навіть місця для передбачення подібної поведінки, тому, гублячись у здогадах, куди поділася їх дочка, вони не підозрюють Чеглокова, який поводився, ніби нічого й не сталося. В побудові фабули автор одразу підбирає контрастні позиції: цнотливість українського звичаю і аморальність воєводи. Цього контроверсійного

дискурсу дотримується автор дуже послідовно. Життєво конкретний випадок автор поміщає і в площину суспільну, й у морально-етичну з виразним етнічним протиставленням позитивного і негативного в героях. У контрасті двох моральних світів постає духовність козацького суспільства й типова аморальність царських чиновників.

Подібний моральний образ московського боярина відтворила Леся Українка в „Боярині”. Роблячи службову кар’єру, цей нещирий, лукавий, хитрий, улесливий і жорстокий чиновник допускався якнайогидніших вчинків. Цареві він не служить, а догоджає, як раб. Так робить і Степан, чим завдає Оксані нестерпних моральних мук, особливо коли танцював для царя гопака. Нестерпно огидний для Оксани звичай цілувати цареві руку, що його дотримується й Степан, бо так роблять усі бояри. Цілування царської руки описано в Костомарова в „Руїні”, де мова йде про прийом царем гетьмана Бруховецького. Безліч прикладів такого облесливого „підстилання” нижчих перед можливими зустрічаємо й у повісті „Чернігівка”. Ганна ж навіть перед гетьманом Дорошенком поводить гідно, без угоди, хоч і з належною повагою та вдячністю.

Багато спільного у творах „Чернігівка” й „Бояриня” при змалюванні кар’єризму, прислужництва, користолюбства. Таким є козак Пеньонжик, наречений Ганни Кусівни, готовий служити не Вітчизні, а вигоді. З осудом малює автор відсутність єдності серед козацької старшини, цинічне використання цього москowitzами і втручання царської адміністрації в їх стосунки.

Спільний для обох творів і мотив ностальгії за рідним краєм. Різниця лише в тому, що для Лесі Українки він якнайщільніше пов’язаний з усім комплексом ідей, мотивів і настроїв. У творчості Костомарова виразна ностальгія за таким типом суспільства, в якому б реалізувалися найкращі риси українців, які він змалює в усіх без винятку російськомовних оповіданнях. У повісті „Чернігівка” туга за краєм спонукає Ганну до дії. Вона сперечається, протестує, обстоює право на власну гідність, врешті досягає намірів, зламана, знедолена, але не впокорена. У

зв'язку з цим не зовсім правомірною є оцінка Драй-Хмари, якому „впадає в око безвольність Ганни й Оксани” [1, 212].

В особі Оксани також багато спільного для цього сильного типу українки. Вона безмірно тужить за Україною. Уявляє хоро-води дівчат у ошатному одязі, чудові краєвиди, без яких їй важко навіть дихати. Але в Московщині її тримає також риса християнської моралі – свідомість обов'язку дружини щодо Степана. Він же, попавши в пазурі московського царату, не мав сили вирватися на волю, змирився й духовно конав на чужині. Оксана не знаходить виходу з цього замкнутого кола, але й жити в ньому – понад її сили. Духовно не впокорена, не зламана, вона тому приречена померти на чужині.

Незважаючи на різницю жанрів, багато спільного в естетиці творів. Побудова колізій відзначається динамікою, комбінаторною і структурною доцільністю, гостротою інтриги, тримає читача в напрузі. Твори написані граційним стилем, доля героїв і їх поведінка викликає відповідну читацьку реакцію. Дуже доречно використана в обох творах архаїчна лексика, що передає дух епохи. Є в „Чернігівці” згадка й про „супліку” та „дибу”, що про них говорить у „Боярині” Леся Українка. В обох творах є спільні слова (*вотчина, приказ, думний дяк, холоп* тощо). Митці з великим тактом та вмілістю користуються обширним етнографічним матеріалом, відчувається, як у них закладено багато щирого почуття. Це, на жаль, не було помічене критикою. А згодом твори були серед суворо заборонених („Бояриня”) чи замовчуваних („Чернігівка”).

Оприлюднення цих творів у час важкого становлення державної самостійності важливе для накреслення тих складових національної ідеології, що становлять її головну основу. Слід пам'ятати слова одного з видатних подвижників ідеї ХХ століття Романа Рахманного (Олійника): „...Лише чітке сформулювання нашої ідеї й концепції спроможне потягнути за собою народні маси, без підтримки яких жадна ідея не стане живою дійсністю” [5, 398].

Література

-
1. Драй-Хмара М. Бояриня // Драй-Хмара М. Літературно-наукова спадщина.– К.: Наук. думка, 2002.– С. 207–218.
 2. Зеров М. Леся Українка і читач // Зеров М. Українське письменство.– К.: Основи, 2003.– С. 604–608.
 3. Костомаров М. Малороссийский гетман Богдан Хмельницкий.– М.: Чарли, 1994.– 692 с.
 4. Костомаров М. Черниговка: Быль второй половины XVII века // Костомаров М.: Твори: В 2 т.– Т. 2.– К.: Дніпро, 1990.– С. 582–739.
 5. Рахманний Р. Дон Кіхот і Гамлет на горі // Рахманний Р. Роздуми про Україну.– К.: Просвіта, 1996.– С. 378–402.
 6. Українка Леся. Бояриня // Українське слово: Хрестоматія укр. літ. та літературної критики ХХ ст.: В 4 кн.– Кн. 1.– К.: Аконіт, 2001.– С. 119–168.
 7. Шевчук В. Муза Миколи Костомарова // Шевчук В. Дорога в тисячу років.– К.: Рад. письм., 1990.– С. 262–269.

Horlenko O. The Content and Aesthetics of the National Idea in Lesya Ukrainka's Drama "Boyarynya" and Mykola Kostomarov's Novel "Chernihivka".

The similar characteristics of M. Kostomarov's „Chernihivka” and the dramatical novel by Lesya Ukrainka “Boyarynya” have been investigated in the article. The similarity of chronotop, the resemblance of the social background depiction, and the way of showing the author's idea inspirations have been defined. The aesthetics of the adjustment reproach, of conformism and the typicality of the hero-images have been revealed. The long duration of the development and establishment of the national idea has been accented in the article.

Key words: aesthetics, national, conscience, interpolation, traditions, intellectual literature, morale, conformism.